

SUITSIDAL XULQ-ATVORNING NAZARIY ASOSLARI

Qarshiboeva Gulnoza Abduqodirovna, psixol.f.f.d.
Jizzax davlat pedagogika universiteti

gulinoza.ru@bk.ru

Annotatsiya: Maqolda suitsidal xulq-atvorning nazariy asoslari yoritilib, unda Suitsidal xulq tadqiqotchilar tomonidan autodestruktiv (o'zini o'zi mahkum etuvchi) xulq tarzida ko'rib, uning belgisi sifatida o'z shaxsi va salomatligini ongli ravishda buzish tendensiyasi namoyon bo'ladi degan xulosaga kelingan.

Kalit so'zlar: suitsidal xulq-atvor, autodestruktiv, xulq, shaxs, salomatlik, ongli ravishda.

O'z joniga qasd qilish muammosi kishilik jamiyatining ilk davridan tortib, to hozirgacha davom etib kelayotgan ijtimoiy voqelikdir. Bunda nafaqat shaxsning hayotdan ko'ngilli ravishda ketish holatiga nisbatan munosabatlarning o'zgarishini kuzatish mumkin, balki o'z joniga qasd qilish holatlariga nisbatan kishilik jamiyati taraqqiyotining turli davrlarida va turlicha madaniyatlarda munosabat o'zgacha bo'lganligi ham kuzatiladi.

Qadimda deyarli barcha xalqlarda urf-odat tusiga kirgan o'z joniga qasd qilish marosimi (rituali) mavjud bo'lgan. Qadimgi odat va rasm- rusumlar orasida o'z joniga ixtiyoriy qasd qilish qariyalar, harbiy yurishlarida hamda ovlarda foydasi tegmagan qabilaning a'zolari tomonidan sodir etilishi o'ziga xos qonun tariqasiga kirgan bo'lsa, yosh erkak yoki ayol jinsiga mansub qabila a'zolari tomonidan o'z joniga qasd qilinishiga «tabu» (ta'qiq) qo'yilgan edi.

Qadimgi Xitoyda o'zini ko'ngilli ravishda xudolar uchun qurbonlikka bag'ishlash, uy yoki ibodatxona qurilishida o'z joniga qasd qilish sodir etilgan. Bunda marhum ruhining imoratni yovuz kuchlardan qo'riqlashiga ishonishgan. Qadimgi Hindistonda esa o'z joniga qasd qilish holatlari cho'ktirish yoki o'zini yoqish, shuningdek ommaviy ravishda yirik g'ildiraklar ostiga tashlab o'zini qurbon qilish ko'rinishida keng tarqalgan edi. Buddizm tarafdorlari alohida vaziyatlarda monaxlarning marosimlarida o'z joniga qasd qilishlariga ham yo'l qo'yib berishgan.

Shu o'rinda beva ayollarning o'z joniga qasd qilishlari haqida alohida to'xtalib o'tish lozim. Jumladan, Rim va slavyan madaniyatlarida bevalar tomonidan sodir etiluvchi suitsid ularning o'z turmush o'rtoqlariga sodiqligining isboti hisoblangan. Beva ayollarning o'zini o'zi yoqishi hind-oriy xalqlarida keng tarqalgan odat bo'lib, Hindistonda ommaviy xususiyat kasb etib, yaqin davrlargacha saqlanib kelgan.

Qariyalar tomonidan hosilsizlik va qurg'oqchilik yillarida o'z joniga qasd qilinishi, katta avlod vakillarining ulug' yoshga kirganidan so'ng «o'lim vodiysi»ga yo'l olishiga doir tarixiy dalillar mavjud. Uzoq umr ko'ruvchi yoglar ma'lum bir yoshga yetgach, o'z ixtiyorlari bilan hayotdan ketishlari mumkin bo'lgan. Yapon madaniyatida (samuraylarda) o'z joniga qasd qilish muqaddaslik gardishi bilan yo'g'rilgan va har doim marosimiy xususiyatga ega bo'lgan.

Tadqiqotchi T.Suleymanovning ma'lumotlariga ko'ra, tark etilganlik va yolg'izlik hissi bilan bog'liq bo'lgan ko'ngilli tarzda o'z hayotini tugatish haqidagi birinchi yozma manbalardagi eslatma Qadimgi Misr madaniyatiga tegishli bo'lib, tadqiqot muallifining e'tirof etishicha, Qadimgi Misr sivilizatsiyasining ma'lum davrlarida o'z joniga qasd qilish holatlariga nisbatan munosabat anchagina tolerantlik xususiyatiga ega bo'lgan. Qadimgi Hind qonunlarida marosimli o'lim va bevalar suitsidiga yo'l qo'ygan holda maishiy xususiyatga ega bo'lgan autoagressiya qoralanib, buddizmning falsafiy konsepsiyasida o'z joniga qasd qilish keskin qoralanmaydi. Hayotdan ko'ngilli ketish, qayta tug'ilishning cheksizlik g'ildiragini to'xtatmaydi, ammo hayvon yoki iblis ko'rinishida qayta tug'ilishga olib keladi, deb ta'kidlanadi [1].

Antik dunyoda o'z joniga qasd qilishga munosabat chidash va ba'zi hollarda rag'batlantirishdan to qonun bilan man etishgacha almashinilib turgan. Qadimgi Yunonistonda jinoyatchiga ommaviy qatlni yoki o'z joniga qasd qilishni tanlash imkoniyati berilgan. Shuning uchun o'z joniga qasd qilish hayot bilan o'lim o'rtasidagi tanlashning erkinligi va ijodiy akti hisoblangan. Qadimgi yunon faylasufi Diogen Sinopskiy, afsonaga ko'ra, nafasini to'xtatish bilan o'z joniga qasd qilib, hayotini tugatgan.

Yunon falsafasida o'z joniga qasd qilish muammosi ilk marotaba nazariy asoslangan va dastlabki ilmiy talqinini topgan.

Pifagor hayotni tangri tomonidan berilgan mohiyat sifatida tasavvur etib, inson unga bo'ysunishi lozim deb hisoblagan. Uning bunday xulosaga kelishiga sonlar nazariyasi sabab bo'lib, unga ko'ra, aynan bir vaqtda faoliyat yuritadigan ma'lum miqdordagi ruh mavjuddir. O'z joniga qasd qilish esa ma'naviy matematikaning muvozanatini buzadi. Chunki bunda dunyoda tasodifiy bo'shliq shakllanadi [5].

Aflotunning qarashlarida esa yuqoridagi ikki tasavvur ham birlashtirilgan holda, o'z joniga qasd qilish dezertirlikka (qochish, bo'yin tovlash) tenglashtirilgan.

Arastu suitsidni davlat maqsadlariga qarshi qaratilgan harakat sifatida baholab, bunday harakat jazolanishi kerak deb hisoblagan. Rim tarixi o'zida buyuk insonlar Katon, Antoniy, Suqrot, Seneka kabilarning o'z joniga qasd qilishi holatlari guvohligini saqlab kelgan.

Rim imperiyasining oxirgi davrlariga kelib zodagonlar suitsidiga hurmat bilan qarab kelinishi bilan bir vaqtda, qullar tomonidan sodir etiladigan o'z joniga qasd qilish holatlari epidemiyaga aylana boshlagan.

O'z joniga qasd qilishni birinchi bo'lib IV asrda avliyo Avgustin qoralab chiqdi. U suitsidni diniy ta'limotni buzuvchi qotillikning shakli deb hisoblaydi. Avliyo Avgustin jamiyatning suitsid holatiga nisbatan jinoyat sifatida qarashini oqlagan holda to'rt dalil, ya'ni asosni keltirib o'tadi:

- aybdor inson o'lim huquqiga ega emas (aybi bo'lmagan holda aybdordek o'lishi mumkin emas);
- o'z joniga qasd qiluvchi o'z jonini olar ekan, u insonni o'ldiradi;
- sofdil ruh barcha azob-uqubatlarni yengib o'tadi;
- o'z joniga qasd qilgan gunohkorlarning eng yomoni sifatida o'ladi.

Foma Akvinskiy XIII asrda o'z joniga qasd qilishni qat'iy qoralab, o'z joniga qasd qilishlik quyidagi sabablar tufayli noto'g'ri harakatdir deb hisoblagan:

- o'z joniga qasd qilishlik tabiat qonunining buzilishi bo'lib, unga ko'ra «har bir tabiiy narsa o'zining mavjudligini saqlashi zarur» va o'zini sevishi lozimdir;

- bu axloq qonunining buzilishidir, chunki bunday harakat asosida o'z joniga qasd qilgan inson jamiyatga ziyon yetkazadi;

- o'z joniga suiqasd qilishlik tangri qonunining buzilishi bo'lib, unga ko'ra inson bo'ysunishi lozim va hayotdan mahrum qilish huquqi faqatgina ollohga tegishlidir [8].

Suitsidal xulq tadqiqotchilar tomonidan autodestruktiv (o'zini o'zi mahkum etuvchi) xulq tarzida ko'rib, uning belgisi sifatida o'z shaxsi va salomatligini ongli ravishda buzish tendensiyasi namoyon bo'ladi degan xulosaga kelingan.

K.Ozvatning fikricha, autodestruktiv xulq-atvor bexosdan yoki haddan ziyod kuchli zo'riqishli (stressli) ta'sir natijasida xulqning individual mexanizmlarining pand berishi yoki yetarlicha emasligi oqibatidir.

Amalga oshirilgan nazariy tahlil asosida R.F.Baumister, S.J.Cherlar autodestruktiv xulqning uch tipini ko'rsatib o'tishadi [2]:

Birlamchi autodestruksiya - individ o'ziga zarar yetkazishga urinadi va ongli ravishda uni amalga oshiradi. Bunday xulq asosini insondagi kuchli salbiy emotsiyalar tashkil etib, o'zining kamchiliklariga diqqatning qaratilishi tufayli, o'ziga nisbatan salbiy munosabatni shakllantiradi.

Ikkilamchi autodestruktiv xulq atvorning qarama-qarshi tomoni sifatida samarasiz strategiya bo'lib, insonlar ezgu maqsadlarga intilishadi, ammo samarasiz strategiyani qo'llagan holda o'zlariga ziyon-zahmat yetkazishga urinadi.

Uchinchi autodestruktiv tipida inson o'zaro bir-birini istisno etuvchi ikki maqsadni ko'zlaydi. Bir necha qarama-qarshi maqsadlar doirasidan birini tanlash, unga sarflangan harakatlar ijobiy natijalardan yuqori bo'lib, fikrlarda xatoliklar mavjud ekanligidan darak beradi.

Suitsidentlar uchun nisbatan tashqi lokus - nazoratning namoyon bo'lishi xarakterlidir. Mazkur dalil shundan guvohlik beradiki, suitsidentlar o'zlarining harakatlari, shuningdek, hayotlarida sodir bo'lgan voqealar uchun javobgarlikni o'z zimmalariga olmasdan, balki uni taqdirga, tasodifga, boshqa odamlarga yuklatishadi.

Potensial o'z joniga qasd qiluvchining muhim belgisi bu – ambivalentlik bo'lib, u haqiqiy niyatlarni aniqlashni qiyinlashtiradi. Shuning uchun ham ba'zan o'z joniga qasd qilishga uringan odamlar haqida: «Depressiyaga o'xshamaydi. Kecha kechqurun uning kayfiyati juda yaxshi edi» tarzidagi so'zlarni eshitish mumkin.

Emotsional yo'g'rilgan dominantli kechinmalar qiyin vaziyatlardan chiqib ketishning oddiy sharoitlarda ma'lum bo'lgan variantlaridan foydalanish imkoniyatini vaqtincha to'sib qo'yadi. Xuddi shu vaqtda yakunlanmagan suitsiddan so'ng, o'z hayotiga suiqasd qilganlarning ko'pchiligi nizoli holatdan chiqib ketishning bir nechta yo'lini sinab o'tib, sodir etilgan harakatga yetarlicha tanqidiy munosabatda bo'lishadi.

Suitsidal xulq-atvor umuminsoniy reaksiyalarning bir ko‘rinishi sifatida suitsidal faollikning barcha bosqichlari, individning shaxsiy harakatlari asosida o‘limning ehtimoliy barcha variantlariga munosabatini quyidagilarda ko‘rish mumkin:

- suitsidal fikrlar (passiv - tasavvur, o‘z o‘limi mavzusidagi xayolot (fantaziya), faol-ko‘ngilli tarzidagi o‘lim haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri e’tirof);

- suitsidal niyat-suitsidallik namoyon bo‘lishining faol shakli, ya’ni o‘z joniga suiqasd qilish tendensiyasi, uning chuqurlashuvi, uni amalga oshirish rejasining ishlab chiqilganlik darajasiga muvofiq ro‘yobga chiqib, suitsid usuli, harakat vaqti va joyi o‘ylab ko‘riladi;

- suitsidal maqsadlar - irodaviy qarorlar qabul qilishga ergashish;

- suitsidal urinishlar-o‘zini maqsadli ravishda hayotdan judo qilishga harakat;

- suitsidlar (namoyishkorona, affektiv va haqiqiy).

Suitsidal fikrlar bosqichida suitsidal jarayon to‘sib qo‘yilishi, qaytarilishi yoki o‘zining rivojlanishini davom ettirishi ham mumkin. Shu bois, suitsidal faollikni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy, psixologik, pedagogik omillarni o‘z vaqtida aniqlash hamda suitsidal ustanovkalarni inobatga olish lozim. D.N.Uznadzening ma’lumotlariga ko‘ra, ustanovka - bu ma’lum bir harakatlarni sodir etishga psixofiziologik jihatdan tayyorlik bo‘lib, u inson xulq-atvorini tartibga soladi, uni maqsadga yo‘naltiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Амбрумова А. Г., Бородин С. В., Михлин А. С. Предупреждение самоубийств. — М., 1980. -105 с.
2. Амбрумова А. Г. Роль личности в проблеме суицида. Тр. Моск. НИИ психиатрии МЗ РСФСР. - М., 1981. -89 с.
3. Гилинский Я. И. Самоубийство как социальное явление. Проблемы борьбы с девиантным поведением. — М., 1989. -114с.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство. // СПб.: «Союз», 1998.-496 с.
5. Ефремов В.С. Основы суицидологии. —СПб., 2004.-479 с
6. Конангук Н. В. О психологическом смысле суицидов// Психологический журнал. - 1989. - Т. 10. - № 5
7. Qarshiboyeva G.Ozligingni angla. Архив Научных Публикаций JSPI, 1-52.
8. Каршибаева Г.А., & Эшмуратов, О.Э. (2018). Факторы суицидального поведения, влияющие на формирование подросткового поведения. Молодой ученый, (49), 235-237.
9. Qarshiboyeva G. Психологик маслаҳат. Архив Научных Публикаций JSPI.
10. Каршибаева Г. А.Особенности суицидального поведения в подростковом возрасте. Молодой ученый, (7), 663-665.
11. Каршибаева Г.А. Психопрофилактические меры по предотвращению самоубийств у подростков. Молодой ученый, (49), 233-235.
12. Каршибаева Г.А.Теоретическая основа проблемы психологических особенностей подростков с суицидальным поведением. Молодой ученый, (49), 230-233.

13. Каршибаева Г.А., Норбекова, Б.Ш., & Туракулов, Л.Т. Суицид-это не просто способ обратить на себя внимание. *European journal of education and applied psychology*, (2).
14. Каршибаева Г.А. Самоубийство в ряду других социальных явлений. *Молодой ученый*, (5), 581-584.
15. Karshiboeva, G. (2020). Характеристики мотивационных потребностей подростков с суицидальным поведением. *EurasianUnionScientists*, 1(10 (79)), 48-49.
16. Qarshiboyeva, G. (2021). The importance of motivation to avoid failure in achieving the success of young football players. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
17. Karshibayeva, G. (2021). Диагностика суицидального поведения у подростков. *Вестник интегративной психологии*, (22), 84-89.
18. Абдурасулов, Р. А., & Каршибоева, Г. АПсихологик тренинг асослари. Ўқув қўлланма. “Баёз” нашриёти. Тошкент–2019 йил.
19. Шоумаров Ғ.Б., Соғинов Н.А., Қодиров У.Д., Палуанова З.Д. Суицид ҳолатларини тадқиқ этиш: муаммо ва ечимлар. Услубий қўлланма. (Суицидал хулқнинг олдини олиш бўйича ишловчи ишчи гуруҳ аъзолари учун). // Масъул муҳаррир. -Т., 2020. -138 б.
20. Фаринович В.В. Психологические аспекты суицида и возможности их интерпретации. // Современная зарубежная психология. 2013. №3. 122-126 с.